

بازشناسی پیوند مدرسه علمیه و مصلا در معماری مدرسه مصلا یزد

مهندس سید محمد کاظمی
کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه یزد

تاریخ پذیرش: ۹۰/۰۶/۲۳

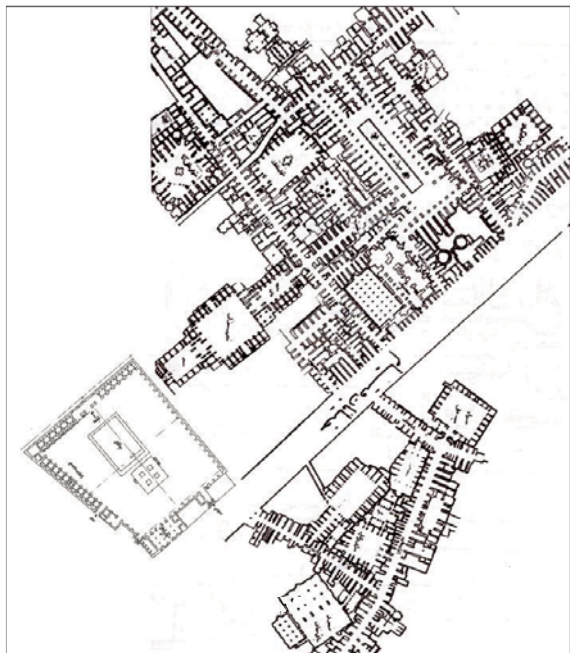
تاریخ دریافت: ۹۰/۰۴/۰۶

چکیده

در گستره معماری ایران، پیوند علم و دین را می‌توان در برپایی بناهای عام‌المنفعه به ویژه ساخت مدارس علوم دینی دانست. مدرسه مصلا از بناهای تاریخی حال حاضر یزد است که گسترش شهر و تحولات اجتماعی دهه‌های اخیر باعث کم‌رنگ شدن کاربری آن شده است. این تغییر با ایجاد مدرسه در وضعیت معماری بنا، صورت گرفته است. هدف اصلی در این پژوهش بررسی و تبیین الگوی ایرانی-اسلامی از مدرسه و مصلا در معماری بومی یزد است. دستیابی به آموزه‌های معماری بنای مصلا یزد و امکانی که بنا در هم‌سوسازی و پیوند مصلا با مدرسه فراهم نموده است، مورد واکاوی قرار خواهد گرفت. در پژوهش حاضر، روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی بوده و بر اساس داده‌ها و اطلاعات حاصل از مطالعه منابع کتابخانه‌ای، میدانی و اسناد تاریخی مربوطه سعی گردیده داده‌ها و اطلاعات گردآوری شده، بررسی و تحلیل گردد. نتیجه حاصل از این پژوهش، مشخص می‌سازد، که پیوند و هم‌سوسازی ساحت علم و دین، سنت فکری معماری اسلامی را احیاء نموده و در برپایی و ادامه حیات آن، تأثیرگذار بوده است. همچنین این امکان را فراهم خواهد ساخت که با تغییر و تحولات دوره‌های تاریخی بتوان از ظرفیت‌ها و قابلیت‌های ذاتی آن در حفظ و زنده‌سازی ارزش‌های مادی و معنوی بهره‌مند گردید. ضرورت هم‌اندیشی مهندسان، معماران و عالمان علوم دینی در طراحی، احیاء و ایجاد مدارس علوم دینی و مصلاهای شهری از نتایج دیگر تحقیق است.

واژگان کلیدی: بازشناسی، مصلا، مدرسه مصلا، آموزه‌های معماری.

درهای فلزی به حجره‌ها، ساختن مسجد جدید و نیز محصور کردن چهارطاقی، عمده‌ترین دخل و تصرفها در بنا است که میزان تأثیر و تغییر در هویت بنا را نشان خواهد داد.

تصویر شماره ۱: نمایش در هم تنیدگی بافت تاریخی در مجموعه بازارهای یزد (منبع: مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی)

به منظور دستیابی و شناسایی الگوهای ایرانی - اسلامی از مدارس و مصلها در معماری بومی، این پرسش مطرح است که نقش احیای مدارس و مصلها در ترویج هویت دینی به چه میزان می‌تواند مورد توجه باشد. ضمن بازشناسی معماری مدرسه مصلای یزد به عنوان یکی از الگوهای مؤثر در ترویج فرهنگ دانش و بینش مجوری، ایجاد توسعه و حفاظت از ارزش‌های معماری اسلامی مد نظر خواهد بود.

۱. حدیث معرفت

همسازی و تعامل اندیشه اسلامی با هنر معماری در جامعه گذشته، مکتبی با اصالت به وجود آورده است که پیروان اهل سنت با ایجاد بستری حقیقی توانسته‌اند آن را واجد ارزش سازند. این پیوند خلاقانه در مدارس گذشته دیده می‌شود و تعاملی در فراهم ساختن بستر فکری و هنر قدسی شده است.

کلام وحیانی با سنت نبوی و اجماع نظری^۲ در دستگاه فکری واحد، توسط طلبه‌ای عاشق شناخته می‌شود و به فعلیت می‌رسد. هنرمند معمار با شناخت از این دستگاه فکری، سعی در کشف اثری داشته است تا معرفت خویش را به عمل درآورد. به نحوی که کلام وحیانی را سلوک الی الله و در فضای مسجد طرح‌ریزی کرده، سیرت نبوی را (مسیر سعادت را روشن می‌کند) در فضا نقش‌بندی نموده و مناظره کردن^۳ را (تعقل در شریعت)، در فضای حیاط و حجره‌ها که راهی برای اجماع بوده و در پی هدایت و کمال آدمی است، تجربه می‌کند.

معمار در همه این شئون مادی (موضوع و عملکرد بنا، مواد و مصالح، وجوه فنی، شرایط محیطی) به سیر از ظاهر به باطن

معماری بخش مرکزی ایران واجد الگوهای بارز بومی است و شهر یزد را می‌توان کانون توجه این معماری در حوزه بافت تاریخی دانست. رونق اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی شهر یزد در بخش مرکزی و بافت تاریخی همچنان حفظ شده است. تاکنون گذر زمان و پدیده نوظهور نوگرایی، نتوانسته از اهمیت این ساختار نظام‌مند بکاهد. یکپارچگی و در هم تنیدگی فرهنگ بومی که آمیزه‌ای از اعتقاد و باور دینی با ارزش‌های تاریخی هنری است، توانسته است هویت جامعه سنتی یزد را نگهبانی و حفظ نماید.

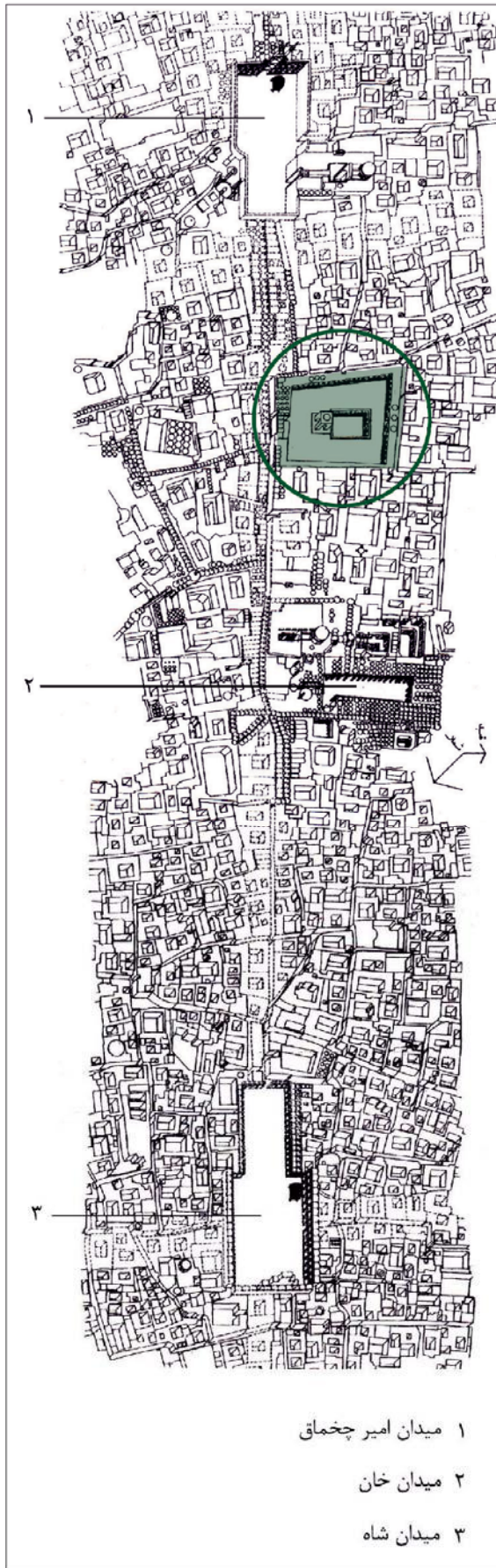
فرهنگ عامه مردم که مذهب را اصل جاودانه زندگی خود می‌داند، حفظ ارزش‌های آن را سرلوحه امور قرار داده و با برپایی آیین‌های مذهبی و آداب و سنن آن سعی در نمایش اعتقاد به حفظ این ارزش‌ها داشته و بر آن ممارست کرده است.

معماران سنتی با ساخت بناهای عام‌المنفعه و مذهبی، سنت معنوی‌ای را احیا نموده‌اند که معماری بومی را واجد ارزش ساخته است. مصلای نمونه‌ای از بناهای مذهبی است که تبلور نقش وحدت آفرین «دین و سیاست» را همانند مکان‌های برپایی نماز جمعه در نظام اعتقادی عرضه داشته است و فرهنگ ایرانی - اسلامی نیز این الگو را در نظام‌های سیاسی و اعتقادی مطرح نموده است. در کنار آن، مدارس پیشین همسو با این بینش، بستری فراهم ساختند تا در پرورش منادیان علم و عمل نقش آفرینی کنند و بستر و زمینه را برای شناساندن نظام توحیدی به جامعه مهیا سازند. جا دارد، پیوند این دو الگو در کنار یکدیگر و تأثیر معماری آن‌ها مورد بررسی قرار گیرد که در این جا به عنوان نمونه موردی، مدرسه مصلای یزد به بحث گذاشته می‌شود.

مصلای یزد، الگویی از معماری جامعه‌پذیر است که در بطن آن کانون حیات جمعی مستتر است و با ساختاری درونی شده، تلفیقی از مدرسه و مصلای در بافت تاریخی یزد شکل داده است. نقش هر یک از حوزه‌ها که اثرگذاری و اثرپذیری آن‌ها را در معماری بنا نشان می‌دهد، نیازمند واکاوی است. تحولات تاریخی در دوره‌های قبل از شکل‌گیری مدرسه مصلای آن را بی‌تأثیر نگذاشته و تغییر در ساختار درونی بنا را به دنبال داشته است؛ به نحوی که این مکان با تغییر کاربری از تفرج‌گاه به مصلای و در پیوندی مناسب، به مدرسه تبدیل شده است.

چنین تغییراتی عناصر شکل‌دهنده در هویت بخشی بنا را در مواجهه با حوزه کاربردی آن (مصلای - مدرسه) تأثیرگذار کرده است. مطالعات میدانی صورت گرفته، همسو شدن این تغییرات را از بنای اولیه تا شکل‌گیری معماری مدرسه مصلای در سیری تکوینی نشان می‌دهد. فضاها توانسته‌اند با تغییر نقش (تفرج‌گاه به مصلای و بعد مدرسه)، سازمان‌دهی فضایی را در بنایی واحد و نظام‌مند همسو نمایند.

چهارطاقی، حصار پیرامون بنا، صحن و گودال باغچه، اجزایی هستند که بنا را در شاکله‌ای به دور از مکان آموزشی معرفی می‌کنند و بررسی آن‌ها تغییرات عملکردی را در معماری بنا مشخص خواهد کرد. مشاهدات صورت گرفته در سیمای بنا، الحاق

۱ میدان امیر چخماق
۲ میدان خان
۳ میدان شاه

تصویر شماره ۲- نمایش موقعیت استقرار مدرسه- مصلا در بافت تاریخی (اوایل پهلوی اول) (منبع: توسلی، ۱۳۸۱: ۴۶)

می‌پردازد (بهشتی، ۱۳۸۹: ۲۳). او با طرح از فضایی معنوی که هندسه و نظم اجزاء در آن نقش می‌بندد، سعی در تحقق ارزش به طالب معرفت دارد.

مؤمن هنگامی که به عالم می‌نگرد، پیوسته از ظاهر آن به باطن سیر می‌کند و این مشاهده بطن‌ها در پس ظاهرها را عبادت می‌شمرد. بالطبع چنین منشی، کار هنری او را هم در بر می‌گیرد. این سیر از ظاهر به باطن، هم در فعل و عمل هنری او متجلی می‌شود و هم در نتیجه و اثر هنری‌اش بازتاب می‌یابد (همان: ۲۲). الهام دهنده معمار مسلمان، تأثیرپذیری، تعامل و همراهی با همین مکتبی است که اساس آن قرآن، سنت و سیره، عقل و اجماع است. معمار سعی بر آن داشته تا در حال و هوایی متناسب با شأن و منزلت، مکانی را پدیدار سازد که واجد هویت فرهنگی بوده و آن هنر، آغشته به مکتب اصالت بخش نیز باشد. مشاهده آثار و بناهای مذهبی چون مدارس و مصلاها نیز که طی قرون متمادی برپا شده، بیانگر همین حقیقت بوده است.

فعل هنرمند معمار، در جهت به کمال رساندن این مکتب، زمانی ارزشمند است که معرفت او نسبت به جایگاه وجودی خود در عالم را بیانگری کند و دست به خلق اندیشه، کلام، عمل و اثری بزند که با جایگاه وجودی‌اش همخوان و هم‌آوا باشد. این همخوانی در حقیقت همان نفخه‌ای است که انسان در آفریده خویش می‌دمد و آن را به کمال نهایی خود می‌رساند (حکمت، ۱۳۸۶: ۲۲۶).

زندگی ساده و تحصیل توأم با تهذیب نفس، سیر انفسی طالب و عالم شیعی را در مسیر معرفت قرار می‌دهد و معمار مسلمان نیز بر آن شده تا بستر لازم در کشف فضا و پیمایش رسالت خویش را در این معرفت دهی سهیم نماید. مسلماً طرح فضاهای عمومی و عام‌المنفعه گامی در این مسیر بوده است.

انجام فریضه‌های عبادی- سیاسی در فرهنگ سنتی، تنها منحصر به مکان خاص مانند مسجد، حسینیه، تکیه و... نمی‌شود. هر فریضه، تشخیص و شأنی داشته که طبق مکانی تعیین یافته در شریعت اسلام، معرفی شده است. از دیرباز مصلاها نیز از مراکز گردآوری مردم در انجام فریضه عبادی نماز اعیاد بوده‌اند. در این میان مدارس علوم دینی، محفلی در بازنمایی هویت فرهنگی در جامعه گذشته بوده که سعی در ایجاد بستری حقیقی از معرفت انسان اهل سنت به هستی دارند. «جوهره معماری به عنوان شکلی از فرهنگ، نقش ویژه‌ای در شکل‌گیری هویت‌های شخصیتی، اجتماعی و فرهنگی دارد» (ابل، ۱۳۸۷: ۲۷۰).

همه پرستش‌گاه‌ها یا نمازخانه‌ها، که جایگاه حصول اتحاد میان برکت آسمانی و اشتیاقات زمینی از طریق اقامه آداب و مراسم دینی‌اند، خصایصی دارند که قدسیت آنها را منعکس می‌کند. ممکن است ساختمان‌هایی ساده و بی‌پیرایه‌ای برای استفاده جماعات روستایی باشند، یا بناهای بزرگ و ظریفی برای عبادت جماعت‌های شهری، در هر دو حالت، شکل پرستشگاه و عناصر سازنده آن، معانی نمادینی دارد که جزئی از محیط دینی را تشکیل می‌دهد و نقشی اساسی در آیین‌ها ایفا می‌کند (نصر، ۱۳۸۷: ۶۳).

تصویر شماره ۳: عکس هوایی سال ۱۳۳۵، همجواری مهمترین مدارس علمیه در بافت تاریخی یزد که شامل مدارس: مصلا، خان، شفیعیه و عبدالرحیم خان می‌باشد. (منبع: مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی)

مصلا می‌زک خان^{۱۳}، اسحاقیه^{۱۴}، بقعه مصلا و مصلا کیوترخان^{۱۵}، نام‌هایی هستند که از اقوال ساکنین شهر یزد شنیده و در بعضی مراجع آمده است.

«اصل بنای مصلا جدید را شاه یحیی ساخته بود که نخست برای میدان اسب دوانی و تیراندازی و چوگان بازی ساخته، بعد از چندی که شور جوانیش فرو نشست، آن را مبدل {به عیدگاه} نمود. مصلا جدیدش نامید و در زمان اسکندربن عمر شیخ، رو به‌خرابی نهاده بود و اسکندر آنرا تعمیر کرده و درها بر آن نهاد و اطاق‌ها ساخت و چهارطاقی ظریفی که تاکنون به کمال استحکام برقرار است، در وسط ساخت و نماز عیدین در آنجا برپا می‌شد. بعد از آن در عهد میرزا اسحق بیک طبقه پایین آن را که اسحاقیه گویند و تاکنون پایدار است بیارست» (آیتی، ۱۳۱۷: ۳۷۷ و ۳۷۸). در کتاب تاریخ جدید یزد چنین آورده شده: چون سال ست و اربعین و ثمانیه (۸۴۶) در آمد و حکومت یزد به امیر حمزه چهره تعلق گرفت، این مصلا و عیدگاه بساختند و دیوار گرد آن گوشک بگردانیدند و چهار در مفتوح کردند و محراب و منبر بساختند و گوشک را عمارت کردند و بر چهار طرف گوشک شادروان راست کردند و القاب معین شاهرخی بنوشتند و بغایت مصلا نیکو شد و عیدین در آن نماز گزارند... (پیشین، ص ۲۰۷ و ۲۰۸).

بالای سردر چوبی بنا، کتیبه‌ای از دو قطعه سنگ نصب است و به خط نستعلیق بر آن نوشته است:

«دولت عباس شاه باد که در عهد او میکده‌ها شد
خراب، معبدها^{۱۶} شد بنا.»

مصلا صفدرخان تا قبل از گسترش شهر به سمت حاشیه، رونق داشت. در اواخر زمان قاجار با تحولات تاریخی شهر یزد دیگر از آن استفاده‌ای نمی‌شد. در این زمان با تغییر در نوع کاربری بنا و با ایجاد فضاهایی نظیر گودال باغچه به ساخت حجره‌های اطراف آن گماشته شد و مصلا به مدرسه تغییر کاربری داد.

همچنان که در فرهنگ بومی یزد، اشاعه علم در بطن جامعه و زندگی مردم واقع بوده و توأمان گردیده است، مدرسه مصلا نیز یکی از مدارس شاخص یزد است که در پرورش عالمان دینی سرآمد بوده و در ترویج سنت نبی مکرم اسلام^۴، الگویی «جامعه محور» محسوب می‌گردد. مدرسه مصلا همواره از مراکز تدریس و نیز زاویه‌ای برای گوشه‌گیران و طالب علمان بوده است (مستوفی بافقی، ۱۳۴۰: ۳۳۲ و ۳۴۰). معماری بنا بستری در تربیت و آموزش فراهم ساخته تا دانش و هنر، آمیزه‌ای از فرهنگ ایرانی-اسلامی را مهیا سازند. حجره‌های این مدرسه، مسکن طلاب و صحن آن مکانی برای استنادان علوم قدیم است و یکی از تأسیسات مذهبی مهم یزد به شمار می‌آید (افشار، ۱۳۷۴: ۶۱۹). اکنون نیز مصلا محل تعلیم و تعلم شاگردان مکتب اهل البیت و صحن آن محلی برای وداع با شهیدان انقلاب، عالمان و فرهیختگان است.

۲. معرفی مدرسه مصلا

اگر چه با گسترش شهر یزد به سمت جنوب و روند تدریجی پیشرفت اقتصادی و فرهنگی، حاشیه شهر گسترش یافته است؛ اما مراکز فرهنگی-تاریخی همچنان جایگاه خود را در بافت قدیم حفظ کرده و از رونق برخوردار هستند. مدرسه علمیه مصلا نمونه‌ای از بناهای آموزشی است که نقش بسزائی در ترویج فرهنگ دین‌شناسی مردم یزد داشته است. این بنا جزء آثار تاریخی شهر یزد محسوب می‌شود که در هسته مرکزی و مجموعه بازارهای قدیمی^۵ قرار دارد.

این مدرسه در فضای مصلا جدید (نزدیک میدان میرچخماق) واقع است (پیشین: ۶۱۴). مدرسه در بافت تاریخی و همجوار با مدرسه خان^۶، میدان خان^۷، مسجد میرچخماق^۸، میدان^۹ و تکیه میرچخماق واقع شده و همین بر اهمیت آن افزوده است.

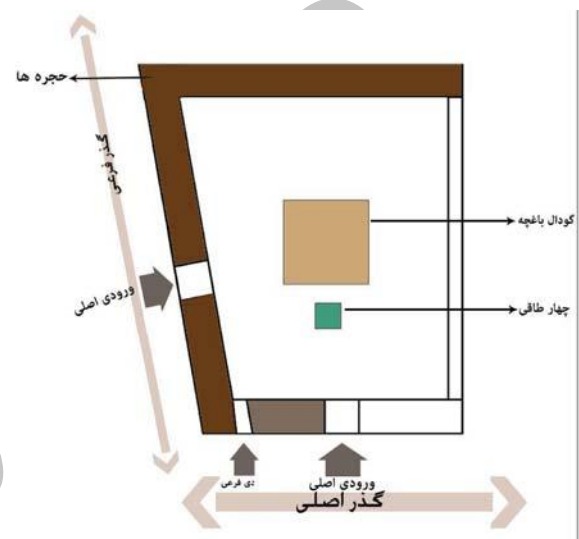
همجواری مدرسه مصلا با مدرسه خان به عنوان شاخص‌ترین مدارس علوم دینی یزد و نیز ارتباط این دو مدرسه با مدارس شفیعیه^۱ و عبدالرحیم خان^{۱۱}، پایگاه اندیشه‌ای و فرهنگی خاصی در حوزه علوم معرفت‌شناسی در بافت تاریخی ایجاد کرده و آن را واجد ارزش هویتی ساخته است.

۳. تاریخچه مدرسه مصلا یزد

مدرسه مصلا یزد، محدوده‌ای وسیع حدود ۷۰×۷۵ ذرع^{۱۲} و مرکب از مسجد و مدرسه و در دو طبقه بنا شده است (طاهری، تذکره جلالی: ۱۲۲). به نقل از ایرج افشار، بانی آن را شمس‌الدین محمد تازیکو خوانده‌اند. در اسناد معتبری دیگر، بانی بنا را امیر محمد محمد قاضی معرفی نموده‌اند که در سال ۷۲۵ (هـ.ق) آن را ساخته است. با توجه به کتیبه‌های تاریخی موجود، بنای مصلا ابتدا توسط فردی مشهور به میرک بیک سربند شاهی، در سال ۹۵۸ (هـ.ق)، ضمن بازسازی چهارطاقی آن ساخته می‌شود و سپس در سال ۱۰۳۶ (هـ.ق) توسط اسحق بیک مورد مرمت قرار می‌گیرد و دوازده حجره برای سکونت طلاب به آن اضافه می‌شود. به این علت قسمت تحتانی را در تعدادی از منابع، اسحاقیه، نوشته‌اند (ملازاده: ۲۰۶).

۴. حوزه بندی فضاها

فضاهای شکل دهنده بنا را می توان در دو حوزه عمده، به گونه ای دسته بندی کرد که با حفظ ارزش های مستتر آن در مسیر شناسایی و تقویت الگوی معماری، بنایی آموزشی - فرهنگی قلمداد گردد. - **فضای صحن:** «وسط حیاط»، «میان سرای»، «ساحت خانه» و «سرا» (عمید، ۱۳۶۹)، واژگان معادلی است که مورد استفاده قرار می گیرند. صحن، نقشی عمده و تأثیرگذاری در سازماندهی اجزاء شکل دهنده بنا داشته و قسمت عمده فضای مصلا را دربر می گیرد. چهارطاقی از اجزاء تشکیل دهنده صحن است که به نظر، شاخصه مهم فضایی است و تأثیر عمده در سازماندهی صحن دارد. چهارطاقی صحن با عقبه ای تاریخی در تغییر نقش عملکردی (که در اسناد آورده شده) یکی از شاخصه های بنا تلقی می گردد.

تصویر شماره ۴: ایدئوگرام بنای مدرسه مصلا، (منبع: نگارنده)

- **فضای گودال باغچه:** این بنا و فضاهای پیرامون آن نقش اصلی و شکل دهنده ای در حوزه تعلیم در فضای مصلا دارد و کانون زندگی طلاب نیز محسوب می گردد. شاکله منظم فضاها که پیرامون حیاط گودال باغچه واقع شده اند، آهنگ تناسب آن را تشکیل تر از صحن معرفی می کند. به فراخور اقلیم منطقه، استفاده از «گودال باغچه»، الگویی مناسب محسوب می شود که قادر به فراهم ساختن شرایط مطلوب در تنظیم شرایط محیطی و تأمین آسایش فیزیکی بوده است.

۵. روش بازشناسی مدرسه مصلا

در پیوند با زمان، اصالت یک کار هنری را می توان میزان راستین بودن وحدت ذاتی فرایند خلاق و نمود فیزیکی آن کار و نیز تأثیرات پیام آن در طول زمان تاریخی آن دانست. تعریف مزبور نشانگر کیفیت هنری اثر بوده و مستلزم داوری بر اساس یک سنجش انتقادی از جوهره اثر و رابطه آن با بستر است. همچنین بر راستین و ناب بودن آن نیز تأکید می کند (یوکیلهتو، ۱۳۸۷: ۳۲۲).

اگر مدرسه مصلا به عنوان یک اثر هنری پذیرفته شود که زمانی بر آن گذشته است، و اصالت یک کار هنری، به میزان راستین

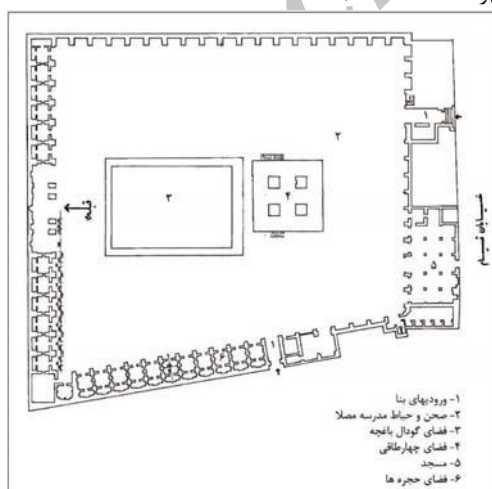
بودن وحدت ذاتی فرایند خلاق در کشف، فهم و تصمیم گیری آن اثر وابسته باشد، پیام های نهفته در آن در طول زمان تاریخی تأثیر گذاشته و خواهد گذاشت، بنابراین به منظور دستیابی به هویت اصیل مدرسه مصلا، شناخت تاریخی اثر از اهمیت بالایی برخوردار است. بخشی از این شناخت را می توان با واکاوی در خود بنا کسب کرد؛ اما بخشی دیگر از طریق مواجهه حضوری در این زمان قابل دستیابی است.

عدم دسترسی به مستندات و مدارک قبلی، تنها جستجوی مستقیم از بنا را باقی می گذارد. ولی کمبود اطلاعات در خود بنا نشانگر ضرورت مطالعات تطبیقی در مواضع دیگر و تحلیل زیبایی شناسی است. بدین ترتیب در فرایندی خلاق می توان هویت کلی آن را شناخت و آموزه های معماری را از اثر فوق استخراج کرد. بدین منظور از طریق مشاهدات، مطالعات کتابخانه ای و میدانی، اطلاعات موجود در بنا استخراج شد. از آنجایی که این مدرسه به مثابه یک اثر هنری تلقی می شود، بر اساس یک سنجش انتقادی و همچنین تحلیل زیبایی شناسی در فرایندی خلاق، کیفیت هنری اثر مورد بررسی قرار گرفت.

۵-۱- نقش فضای صحن در معماری بنا

بسیاری از محققان به کمبود فضاهای باز در شهرهای اسلامی اشاره می کنند و دلایلی از قبیل شرایط اقلیمی، پای بندی به محرمت و تأکید بر تمایز بین عرصه های خصوصی و عمومی را مطرح می کنند که مشارکت فضاهای باز را در شهرهای اسلامی محدود می ساخته است. در واقع این دلایل نشانگر عدم تأیید فضاهای باز در شهرهای اسلامی برای مقاصد مذهبی و اجتماعی، نیست.

در حقیقت سنت پرستش پروردگار در فضاهای باز، اهمیت زیادی در عبادات مهم دین اسلام داشته است (امین زاده، ۱۳۷۶: ۲۸).

تصویر شماره ۵: پلان صحن - طبقه فوقانی مدرسه مصلا

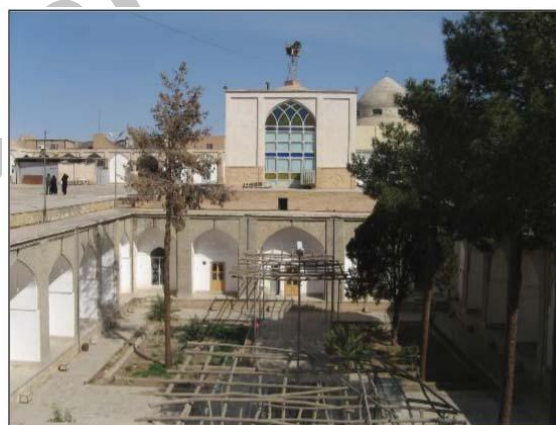
(منبع: آندره گدار، ۱۳۷۱: ۲۶۱)

شاخصه اصلی فضای صحن در مصلا حیاط^{۱۷} مرکزی است که سعی در ایجاد محیط زنده و سرشار از احساس تعامل داشته و

قادر بوده تا مدرسه را به یک کانون اجتماعی و بالاتر از آن به یک اجتماع انسانی مبدل سازد (سمیع آذر، ۱۳۷۹: ۱۰۹). سنت تاریخی مدارس مذهبی در ایران، بارزترین الگوی استفاده فعال از حیاط مرکزی و یک مصداق قابل استناد از ارایه آموزش و پرورش در فضای باز را به نمایش گذارده است» (پیشین: ۱۰۹). این در حالی است که در الگوهای مدارس جدید ایران، هرگز نمی‌توان مدرسه را به محیط جمعی و فضایی مساعد برای تبادلات انسانی تبدیل نمود. اهمیت این مطلب بدان سبب بوده که شاخص و هسته مرکزی بنا، سازمان‌دهی فعالی را در دوره تحول بنا، در بر داشته است.

۲-۵- نقش فضای چهارطاقی در معماری بنا

بنای مدرسه و طرز معماری آن نخستین بار توسط «آندره گدار» در مجموعه آثار ایران معرفی شده است. تمایزات عملکردی در برخی عناصر واقع شده در بنای مدرسه مصلا، آن را از یک فضای آموزشی صرف، خارج نموده است. ممکن است تأویلات «گدار» درباره بنا به مناسبت چهارطاقی وسط صحن، که آن را سنتی از عصر ساسانی می‌داند، درست نباشد. او از استعمال لفظ معبد که در کتیبه مصلا آمده چنین تصویری پیدا کرده است، در حالی که استفاده از واژه معبد برای مساجد و نظایر آن در بقاع و عمارات دیگر مکرر دیده شده است (افشار: ۶۲۰).

تصویر شماره ۶: نمای گودال باغچه و چهارطاقی وسط صحن، (منبع: نگارنده)

چهارطاقی وسط صحن، بنائی است که نظیرش در عصر اسلامی دیده نشده است و به همین دلیل گدار آن را دنباله سنت ساسانی دانسته است^{۱۸}. در بررسی بنا چنین برمی‌آید که نظریات گدار در خصوص فضای چهارطاقی بعنوان نماد و سمبل (آتشکده) صحیح نبوده، چرا که تمایز مفهومی و عملکردی زیادی با بنا را در پی داشته است. این در حالی است که وجود این فضا در صحن وسیع مدرسه مصلا و عدم همسازی آن با مکان فعلی، پیوند نامناسبی با صحن و گودال باغچه ایجاد کرده است.

با توجه به اشاره‌ای که به بنای گوشک (کوشک) در تاریخچه بنا و نیز ادامه حیات آن در بنای مصلا شده، می‌توان به این سوال که چرا بنای میانی مصلا به صورت چهارطاقی ساخته شده است، پاسخ گفت. در واقع طرح چهارطاقی برای بنای گوشک‌های ساخته شده در باغ‌ها، شکارگاه‌ها و تفرج‌گاه‌ها، طرحی متداول و معمول

بود. بر این اساس بنای مصلا مربوط به کوشکی قدیمی بوده که بعد از ساخت مصلا به صورت بخشی از آن در آمده است. این بیان می‌تواند به سوال آن دسته از محققانی که از وجود یک طرح معماری کاملاً ساسانی در دوره صفویه شگفت‌زده شده‌اند نیز، پاسخ گوید (ملازاده: ۲۰۷ و ۲۰۸).

۳-۵- نقش گودال باغچه در معماری بنا

نحوه ارتباط فضای گودال باغچه در سطح خالی شده صحن مدرسه، سازماندهی فضاهای دیگر در محیط صحن را سامان داده، به نحوی که شاکله صحن با حیاط گودال باغچه^{۱۹} ارتباط منسجمی برقرار نموده است. معماری صحن مدرسه مصلا با چنین وسعت زیادی، صرفاً در پی ایجاد بستری برای برپایی آیین مذهبی است و تا حدی از قابلیت‌های کیفی و حسی فضا به دور مانده است. این در حالی است که با ایجاد فضای گودال باغچه و ایجاد رابطه‌ای ملموس با طبیعت و وجوه کیفی، هویت بخشی به فضا نیز محقق شده است. این نکته حائز اهمیت است که فضای گودال باغچه و ساختار بنا، محیطی را فراهم ساخته که ادراک آدمی را سرشار از احساس کرده و آن را به لحاظ زیبایی‌شناسی دارای ارزش نموده است. بکارگیری چنین فضایی در همزیستی با صحن مصلا، امکانی فراهم ساخته تا آموزش علوم دینی در آن محقق گردد.

تصویر شماره ۷: نمایش حیاط گودال باغچه و چهارطاقی در (وضعیت اولیه)، (منبع: مرکز اسناد میراث فرهنگی)

تغییر سازماندهی فضای صحن به لحاظ عملکردی و ایجاد فضای آموزشی در سطح پایین صحن، هم‌آویی و وحدت فضا را به منصفه ظهور می‌گذارد. در واقع معماری بنا با رعایت اصول بومی، در پی ایجاد عملکردی جدید بوده است. فضای آموزشی در معماری مدارس ایران، ترکیبی از فضای باز، نیمه باز و فضای بسته است. به همین دلیل محقق شدن چنین اندیشه‌ای در فضای مصلا، نیازمند تدبیری عالمانه است.

یکپارچه‌ای بوجود آید که در بنیان نظری و نیز نظام فنی ساخت مدرسه، الگویی نسبتاً کم نظیر به شمار آید. همچنین شناور بودن عملکرد صحن در مصلا و حیاط در مدرسه باعث بدعت گذاری معکوس در الگوی مدرسه‌سازی محسوب نمی‌گردد. در واقع مدرسه با مصلا، یک قالب شکلی و محتوایی را در کنار یکدیگر سازمان داده و توأم می‌کند و سازوکاری از بنایی واحد با نقشی همسو را عرضه می‌دارد.

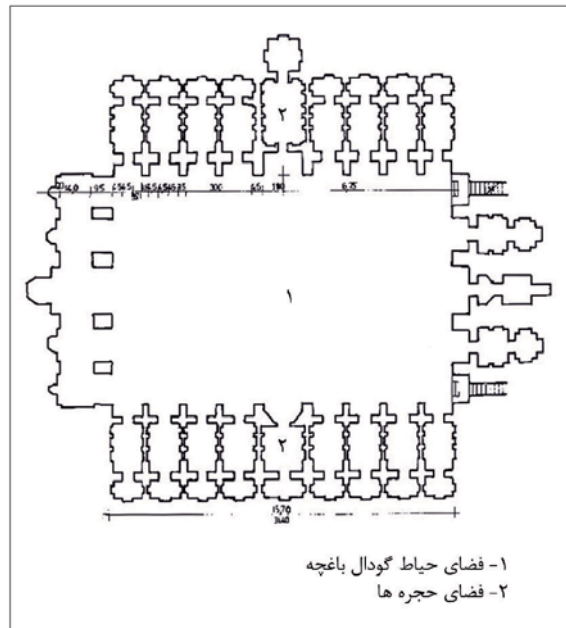
جدول شماره (۱) برخی ویژگی‌های مدارس علوم دینی یزد را نشان می‌هد.

تصویر شماره ۱۰: نمایش محل برپایی نماز در صحن مصلا و حیاط مدرسه، سال ۱۳۴۰. (منبع: مرکز اسناد میراث فرهنگی)

تصویر شماره ۱۱: نمایش حجره‌های پیرامون حیاط مدرسه مصلا - دهه ۴۰. (منبع: مرکز اسناد میراث فرهنگی)

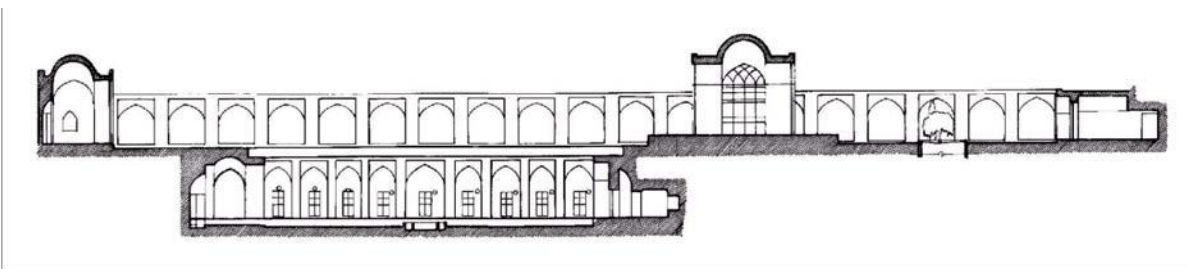

۱- فضای حیاط گودال باغچه
۲- فضای حجره‌ها

تصویر شماره ۸: پلان گودال باغچه - طبقه تحتانی مدرسه مصلا (منبع: مرکز اسناد میراث فرهنگی)

۶. برداشتی از آموزه‌های معماری

مدرسه - مصلا به لحاظ نوع عملکرد در گردآوری مردم شهر در گذشته نقش مهمی را ایفا کرده است. براین اساس سازماندهی فضاها و نیز نسبت فضای پر و خالی در سطح بنا قابل تأمل است. - تغییر نقش مصلا به مدرسه: بازشناسی آثار معماری بومی، نشانگر وجود اصولی در طرح‌مایه‌ی بناها است. در این میان، تنوع طرح از وجوه خاصی است که در بناهای بومی مشهود است؛ اما تنوع عملکرد یا کاربری چندگانه در معماری بناها، به مانند مدرسه - مصلا، در آغاز شکل‌گیری ساختار آنها کم نظیر به نظر می‌رسد. در معماری مدرسه مصلا، این کاربری از یک بینش با دو نظام محتوایی - عملکردی شکل گرفته است. بینشی توحیدی و نظامی آیینی - هنری، در دل جایگاه برپایی فریضه‌ای عبادی (مصلا)، مکان علم‌اندوزی و کسب معرفت گنجانده و توأم گردیده است. بازشناسی چنین الگویی، معماریی واحد و همساز در عملکرد را نقش‌بندی کرده که با شناخت آن الگویی ایرانی - اسلامی را از پیشرفت «بینش و اندیشه»، معرفی کنند. یکسان سازی فضای مشترک به طور همزمان، یعنی تغییر حیاط به صحن، نکته‌ای قابل تأمل در این الگو و نشانی از کارا نمودن فضا در مکان و شرایط زمان محسوب می‌شود. معماری بنا امکانی فراهم ساخته تا شاکله

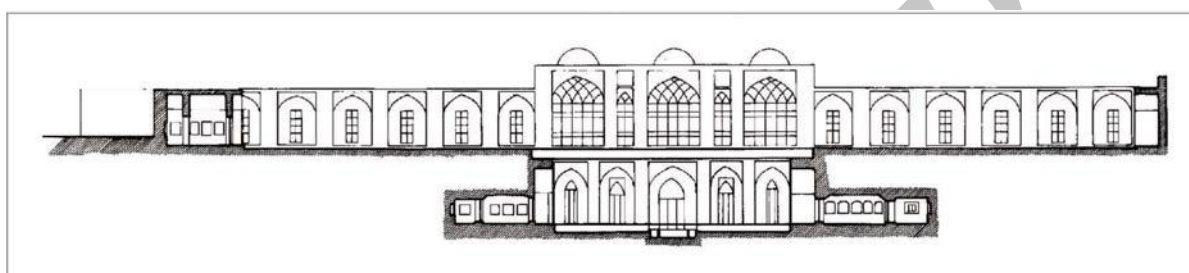

تصویر شماره ۹- نمایش مقطع طولی مدرسه - مصلا (منبع: مرکز اسناد میراث فرهنگی)

جدول شماره (۱): ویژگی‌های مدارس علوم دینی یزد

ردیف	نام بنا	سال ساخت	وجوه اشتراک و افتراق
۱	مدرسه مصلا	۹۵۸ ه.ق	۱- سه حیاط مجزا مربوط به سه دوره ساخت در مدرسه خان، ۲- بهره‌گیری از گودال باغچه در مدارس امام و مصلا،
۲	مدرسه خان	۱۱۸۶ ه.ق	۳- قرارگیری مدارس مذکور در مجموعه بازارهای سنتی یزد، ۴- بکارگیری نمادهای شهری در مدارس خان و امام،
۳	مدرسه شفیعیه	۱۱۰۲ ه.ق	۵- رعایت سلسه مراتب ورود و دسترسی به فضاها، ۶- بکارگیری تزئینات آجری در کف‌سازی و طاق پوشی مدرسه خان، ۷- ایجاد راهرو عبوری از زیر گذر شهری برای مدارس خان و مصلا، ۸- قرارگیری مدارس در عمق زمین
۴	مدرسه عبدالرحیم	۱۲۱۹ ه.ق	
۵	خان مدرسه امام		

منبع: نگارندگان

تصویر شماره ۱۲: نمایش مقطع عرضی مدرسه - مصلا، (منبع: مرکز اسناد میراث فرهنگی)

- نقش سازماندهی فضاهای پر و خالی

اجزاء شکل دهنده بنا مانند چهارطاقی به لحاظ زیبایی شناسی انسجام شکلی را در نسبت به صحن نشان نمی‌دهد، شاید علت را بتوان در صحن وسیع و عدم انطباق چهارطاقی با صحن در مقیاس وسیع آن جستجو کرد. از این موضوع چنین برمی‌آید که همخوانی عناصر بنا با نظام شکلی آن در زیبایی بنا مؤثر بوده است. اما گودال باغچه و جانمایی آن در صحن نسبتاً خالی مدرسه از نازیب بودن آن کاسته و رنگ و بوی خاصی را به صحن بخشیده است.

در بازشناسی معماری بنا، ایجاد فضایی مرکب از مدرسه به‌عنوان احیاگر نقش تعلیم و نیز مصلا به عنوان تقویت کننده جایگاه مذهبی شکل گرفته است. بدین ترتیب با مهیا ساختن سطحی وسیع، امکان انجام فریضه عبادی فراهم شده است. این درحالی است که مرکز صحن با پایین آمدن سطح، «گودال باغچه» را ایجاد کرده و با استقرار فضاها در سازماندهی منظم، فضایی درخور مکان علم اندوزی را طرح‌ریزی کرده است. در این میان چهارطاقی و گودال باغچه نیز تأثیر بسزایی در سازماندهی بنا داشته‌اند. وجود چهارطاقی، تعریف سازماندهی مرکزی را کمرنگ کرده است و نقش الحاقی آن در صحن به لحاظ ادراک، فضایی را به رصد مخاطب می‌گذارد.

۷. تحلیل موضوع

ساختار مصلا با نقش جامعه‌محور در همزیستی با مدرسه طلاب علوم دینی، معماری بنا را به عنوان الگویی معرفی نموده که در پیوندی درون سازنده، سازمان‌دهی منظمی را از مصلا و مدرسه شکل داده است. نقش اجزای معماری در مدرسه مصلا که ریشه در معماری بومی دارد، تعریفی نظام‌مند از مکانی سازنده در تعاملات اجتماعی است. نقش صحن در سازمان‌دهی بنا و نیز عملکرد «آیین محور» که محل تجمع «جماعت شهری» است، یا حیاط مدرسه در عملکردی «علم محور»، توان‌مند بودن معماری بومی را در فضاسازی ارتقا داده است. تعریف مصلا در سطح فوقانی و در تحولات تاریخی مدرسه و در طبقه تحتانی، سازمان‌دهی عملکردی و رفتاری فضاها را هم‌سو و نظام‌مند معرفی می‌کند.

نگاهی ویژه به طراحی گودال باغچه در زنده‌سازی محیط که علاوه بر دستیابی به شرایط اقلیمی مطلوب، در ایجاد تعادل و توازن فضا در صحن مصلا نقش اساسی ایفا می‌کند، جنبه

تصویر شماره ۱۳: نمایی از فضای حجره‌های پیرامون گودال باغچه و حصار پیرامون صحن در طبقه فوقانی، (وضعیت کنونی)، (منبع: نگارنده)

زیباشناسی فضا را ارتقا داده است. در واقع همسازی میان فضای پیر و خالی در لایه حجمی و پلان، تعادل را در بنا به نمایش گذاشته است. نظام معماری بنا که به شکل ویژه در سازمان‌دهی و تغییر عملکرد مصل و مدرسه، در قرون متمادی شکل گرفته، مروّج الگوسازی و الگوپروری نظام اعتقادی معماران بوم‌گرا بوده است.

تصویر شماره ۱۴: نمایی از فضای گودال باغچه و چهارطاقی (وضعیت کنونی).
(منبع: نگارنده)

با استفاده از مطالعات میدانی و مشاهده مستقیم بنای مدرسه مصل، می‌توان سیر تکامل و بازآفرینی معماری بومی را در بافت تاریخی مشخص نمود و از توان و انسجام فضایی بناها برای احیای بافت‌های تاریخی استفاده کرد. نقش هویت و حفظ اصالت فرهنگی در حوزه معماری نکته دیگری است که با واکاوی، شناساندن و احیای الگوهای معماری در بافت‌های شهری امکان‌پذیر است. هویت‌های فرهنگی و مذهبی که با تغییر و تحولات زمانه به دست فراموشی سپرده شده‌اند، با استقرار و یا کاربردی ساختن عملکردهای هم‌سو، مجدداً احیا و باززنده‌سازی شده‌اند. از این رو، می‌توان با زنده ساختن آن‌ها، هویت‌ها را بازآفرینی کرد.

ادراک و دریافت این حقیقت آشکار که جامعه گذشته سعی در گسترش و حفظ ارزش علم و عالم را داشته و نیز برپایی فضاهای عبادی را امری مهم می‌دانسته، بر کسی پوشیده نیست. این موضوع نقش هویت علمی و اصالت فرهنگی را معرفی می‌کند. در واقع چنین منظر تحقیقی را می‌توان در برپایی آثار و بنایی مانند مدرسه مصل که نقش علم و دین را به فعلیت رسانده، به شکل ویژه مشاهده و دریافت نمود. معماری مدرسه مصل، نقش فضا را بر حسب نوع عملکرد بنا و شاکله اثر در هم‌آوایی با هویت بافت شهری را در معماری بومی مد نظر داشته است. این رسالتی است که معمارها در جامعه امروزی، جهت واکاوی قابلیت بهره‌گیری از مکان و کیفیت فضا در طراحی معماری و شهرسازی بدان نیازمندند.

نتیجه‌گیری و پیشنهادات

اگر در پی آنیم که هنر و معماری امروز جوامع و شهرهای مسلمان نشین را رنگ و بوئی اسلامی بخشیده و هویت از دست رفته آن‌ها به ایشان بازگردانده شود و همچنین رشد نیافتگی اندیشه اسلامی

در این حوزه برآور گردد، ناگزیر باید از شریعت و احکام اسلامی یاد کنیم. البته تقلید کورکورانه از گذشته و پرداختن به صورت‌ها و در نتیجه تکرار الگوهای ساختمانی و فرم‌های هندسی مربوط به قرن‌ها پیش نیز، عملی بی‌معنا و اشتباه است. مهیا ساختن همکاری و همیاری معماران، مهندسان و عالمان علوم دینی، بستر فکری مناسبی را در ترویج الگوهای اسلامی- ایرانی از مکان تعلیم، بدنبال خواهد داشت. در زمان کنونی که تغییر و تحولات دنیای مدرن، ساختار بافت شهری را دگرگون ساخته، بکارگیری الگوهای مناسب معماری گذشته با هدف نظم بخشیدن به بافت‌های تاریخی و در نتیجه احیاء هویت میراثی، می‌تواند راهکاری عملی نیز تلقی گردد.

معماری مدرسه مصل نشان می‌دهد که معماری، تعریفی نظام‌مند از عملکرد یک بنا با کاربری تک ساختاری نیست، بلکه امکانی است تا بر حسب شرایط و نیازهای جامعه، ساختاری نظام‌مند را شکل داده و تعریف نماید. بدین ترتیب در نظامی درونی، قابلیت‌های محیطی نیز شکل خواهد گرفت. محصول چنین معماری بخصوص در نظام تربیتی آموزشی، بازخوردی اجتماعی را عرضه می‌دارد، چرا که نقش چنین آموزه‌ای برای آموزنده آن، تبلور پرورش وجوه مادی و معنوی را به همراه خواهد داشت.

- امکان ایجاد تغییر در کاربردی ساختن فضاهای خالی که نقش دوگانه در عملکرد فضایی دارند، قابلیت‌های نسبی در معماری را افزایش می‌دهد. در تحقیق صورت گرفته، حیاط و صحن، دو قابلیت در معماری بنا محسوب می‌شوند. حیاط و صحن بنا، یک رفتار واحد از نقش «آموزش» یعنی مدرسه و نیز مکانی «اجتماع محور» یعنی مصل را شکل داده است.

- عنصر حیاط در مدارس سنتی با توجه به وجه اقامت‌گاهی آن‌ها، زندگی فردی طلاب را به زندگی جمعی با هدف تعلیم و تعلم مبدل می‌سازد. ادغام عملکردها در مدرسه مصل، مدرسه را از یک آموزشگاه صرف به سطح یک کانون حیات جمعی و تکاپوی اجتماعی ارتقاء می‌دهد.

- جایگاه الگوی سنتی شهر و معماری ایرانی- اسلامی در بسط‌سازی برای پرورش و آموزش عالمان دینی در کنار مردم و در بطن جامعه گذشته، تحقق آرمان اسلامی در وحدت آفرینی از علم و دین را تبیین نموده است.

- توجه به عناصر اصلی تأثیرگذار در شکل‌گیری معماری بناها، می‌تواند مسیر مستقیم و دست‌یافتنی در بازیابی اصالت بنای تاریخی را موجب شود.

- بازشناخت الگوهای معماری بومی امکانی را برای شناخت فضاهایی اصیل و کارا در معماری و شهرسازی گذشته ایران فراهم می‌آورد. مدرسه مصل، محوریت نقش علم و دین در شهرسازی اسلامی را ارتقاء داده و تکامل فضای معنوی و جمعی جامعه را نیز بازآفرینی نموده است.

- نحوه بهره‌برداری از مدرسه نیز در احیاء آن، موضوعیت دارد و این مقاله ضمن قبول این مسئله، با مفروض قرار دادن تداوم کاربری مدرسه به لایه‌های رفتاری متفاوتی که در حال حاضر

اتفاق می‌افتد، نپرداخته که می‌تواند خود موضوع پژوهش مستقل دیگری باشد.

پی‌نوشت

۱- مصلا فضایی آزاد، وسیع، آماده شده و در مواردی محصور است که در بیرون و حاشیه شهر و روستا قرار دارد و به هنگام عیدین در آن نماز می‌گذارند. مصلا از نظر لغوی کلمه‌ای است عربی به معنای محل نماز، نمازگاه و جایی که مردم در عید فطر و قربان در آن نماز می‌گذارند (ملازاده، ۱۳۸۱: ۱۸).

۲- حوزه‌های استنتاج مبانی اسلامی در فقه و علوم اسلامی
۳- مناظره طلاب در فضای مدارس علوم دینی با ایجاد حلقه شکل می‌گیرد. در این روش، بحث پیرامون مطالب مطرح شده توسط مدرس با شرکت اعضای حلقه ادامه می‌یابد.

۴- به نقل از حضرت رسول: فریضه العلم علی کل مسلم و مسلمه
۵- بازار خان از مهم‌ترین و بهترین بازارهای شهر یزد است که شریان اصلی اقتصاد بافت قدیم محسوب می‌شود. این بنا از مستحدثات محمد خان والی است (آیتی، عبدالحسین، ۱۳۱۷)، تاریخ یزد (آتشکده یزدان)، چاپ یزد، ص ۳۷۸.

۶- مدرسه در مساحتی بیش از ۳۵۰۰ متر مربع ساخته شده و مشتمل بر سه حیاط و دو طبقه است که محمد تقی خان از خوانین یزد در سال (۱۱۸۶ ه.ق) آن را بنا کرده است.

۷- میدان خان (میدان خواجه)، این میدان وسیع و خوش طرح از مکان‌های دارای سبک و زیر بنای شهر یزد و یکی از آثار محمد تقی خان است. این میدان راهی به قیصریه و راهی به مسجد ریگ دارد و همچنین مدرسه شفیعیه در آن واقع است.

۸- این مسجد در ضلع جنوبی میدان میرچخماق واقع است. مسجد در تواریخ یزد به نام مسجد جامع نو خوانده شده و در دوره صفویه توسط امیر جلال الدین چخماق شامی و زن او سنی فاطمه خاتون بنا شده است که از حیث زیبایی، وسعت و اهمیت در مرتبه و اعتبار بعد از مسجد جامع شهر قرار دارد.

۹- آثار قدیمی واقع در میدان عبارتند از: مسجد، بقعه سنی فاطمه، سر در بازار و حسینیه (تکیه).

۱۰- این مدرسه در ضلع غربی میدان خان واقع و طبق ضبط کتیبه آن در دوره شاه سلیمان صفوی (۱۰۷۷-۱۱۰۵) در سال ۱۱۰۲ بنا شده است. عبدالوهاب طراز بانی آن را میرزا محمد شفیع حاکم یزد نوشته است (کتابچه موقوفات یزد، فرهنگ ایران زمین، ۱۳۴۰، ص ۳۳-۳۲).

۱۱- این مدرسه در بازار خان قرار دارد و از تأسیسات حاجی عبدالرحیم خان است. او در سال‌های ۱۲۱۹-۱۲۳۷ عهده‌دار حکومت یزد بود (به نقل از ایرج افشار).

۱۲- هر ذرع معادل ۱/۱۲ متر است.

۱۳- نامی است که بر کتیبه چوبی در شمالی مصلا و نیز در وقفنامه آن جا دیده می‌شود.

۱۴- اسحاقیه نامی است که به مدرسه قسمت تحتانی مصلا داده شده و به مناسبت آن است که اسحق بیک آن را در ۱۰۳۶ تأسیس

و بنا کرد (مستوفی بافقی، جامع مفیدی، ص ۴۷۶ و آتشکده یزدان، ص ۱۸۰).

۱۵- این نام تحریفی است از نام کبوتر خان که در عصر صفوی طبق ضبط جامع مفیدی بر آن مکان نهاده بودند. چون عامه مردم، کبوتر را کفتر تلفظ می‌کنند و به نظر اطلاق نام کفتر خان بر مصلا نامتناسب بود، به تدریج کفترخان را به صفدر خان تغییر دادند (ایرج افشار، یادگارهای یزد، ص ۶۱۶).

۱۶- استعمال این کلمه برای آندره گذار دلیلی بر این بوده است که این محل یادگاری از عهد ساسانی است (ایرج افشار، یادگارهای یزد، ص ۶۲۱).

۱۷- واژه صحن برای مصلا با توجه به عقبه تاریخی این مکان و واژه حیاط برای مدرسه در این مقاله به کار رفته است.

۱۸- محمد تقی مصطفوی درباره آن می‌نویسند: بنایی به صورت چهارطاقی (در چند دهه اخیر برای آموزش اعمال حجاج خانه خدا به عنوان شبیه‌ساز ماکت کعبه از آن استفاده شده است) مربوط به عهد ساسانیان که در تاریخ ۹۵۸ هجری تجدید بنا و در زمان شاه عباس اول نیز به سال ۱۰۳۵ تعمیر شد؛ اثری منحصر بفرد از نظر بنای چهارطاقی که از چهار سو باز و گشاده باشد برای انجام مراسم آیین اسلام است (ایرج افشار، یادگارهای یزد، ص ۶۲۳).

۱۹- به کارگیری گودال باغچه، الگویی خلاقانه از مهیا ساختن فضایی است که انسان را همساز با اقلیم و در همزیستی با طبیعت قرار می‌دهد. این الگوی معمارانه تنها به منزله دسترسی به آب با کسر کردن خاک نیست، بلکه دعوت به ابداع یک «بیواقلم» در دل زمین است که آسایش را به دور از هیاهوی شهری مهیا سازد.

فهرست منابع و مراجع

- ۱- افشار، ایرج (۱۳۷۴)، *یادگارهای یزد*، جلد دوم، چاپ دوم، انتشارات انجمن آثار ملی، تهران.
- ۲- کاتب، علی (۱۳۸۶)، *تاریخ جدید یزد*، چاپ سوم، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- ۳- ملازاده کاظم (۱۳۸۱)، *مدارس و بناهای مذهبی* (دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی)، چاپ اول، انتشارات سوره مهر، تهران.
- ۴- گذار، آندره (۱۳۷۷)، *هنر ایران*، ترجمه بهروز حبیبی، چاپ سوم، انتشارات دانشگاه ملی ایران، تهران.
- ۵- ابل، کریس (۱۳۸۷)، *معماری و هویت*، ترجمه فرح حبیب، چاپ اول، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی، تهران.
- ۶- مستوفی بافقی، محمد مفید (۱۳۴۰)، *جامع مفیدی*، به کوشش ایرج افشار، جلد اول، انتشارات اسدی، تهران.
- ۷- سمیع آذر، علی‌رضا (۱۳۷۹)، «مفهوم کارکرد فضای باز در مدارس سنتی و جدید»، فصلنامه صفا، سال دهم، شماره ۳۱، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- ۸- سازمان میراث فرهنگی ایران (۱۳۸۹)، دفتر مرکز اسناد استان یزد.
- ۹- آیتی، عبدالحسین (۱۳۱۷)، *تاریخ یزد*، (بی‌نا)، چاپ یزد.

- ۱۰- طاهری، عبدالغفور (بی‌نا)، **تذکره جلالی**، به نقل از ایرج افشار، یادگارهای یزد.
- ۱۱- رهبر، محمد تقی (۱۳۷۱)، **پژوهشی در تبلیغ**، چاپ اول، انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی، قم.
- ۱۲- نجیب اغلو، گل‌رو (۱۳۷۹)، **هندسه و تزیین در معماری اسلامی**، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، چاپ اول، انتشارات روزنه، تهران.
- ۱۳- دی.کی. چینگ، فرانسیس (۱۳۸۰)، **معماری: فرم، فضا و نظم**، ترجمه زهره قراگزلو، چاپ هفتم، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۱۴- بهشتی، سید محمد (۱۳۸۹)، **نسبت ظاهر و باطن در معماری ایران** (مسجد ایرانی مکان معراج مؤمنین)، چاپ اول، انتشارات روزنه، تهران.
- ۱۵- امین زاده، بهناز (۱۳۷۶)، **حیات مساجد: بررسی تاریخی و سیر تحول** (مجموعه مقالات همایش معماری مسجد)، انتشارات دانشگاه هنر.
- ۱۶- نصر، سید حسین (۱۳۸۷)، **هنر دینی، هنر سنتی، هنر مقدس**، در مجموعه مقالات راز و رمز هنر دینی، چاپ اول، انتشارات سروش، تهران.
- ۱۷- حکمت، نصرالله (۱۳۸۶)، **حکمت و هنر در عرفان ابن عربی**، چاپ دوم، انتشارات فرهنگستان هنر، تهران.
- ۱۸- علی آبادی، محمد (۱۳۸۹)، «**ضرورت رویکردی نو در تدوین قوانین و مقررات معماری اسلامی**»، نشریه علمی پژوهشی انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران، سال اول، شماره یک، انتشارات دانشگاه علم و صنعت، تهران.
- ۱۹- یوکیلهتو، یوکا (۱۳۸۷)، **تاریخ حفاظت معماری**، ترجمه محمد حسن طالبیان و خشایار بهاری، انتشارات روزنه، تهران.